

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅ ԳԱՏԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
1960ական թ. երկրորդ կիսուն**

Հայ Դատի յանձնախումբերու կողքին, 1960ական թուականներուն շարունակեց գործել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը (ասկէ ետք՝ ՀԴՊ)¹: Եղեռնի 50ամեակին, 1965 Ապիլի 24ին, ՀՀԴ-ն հայ ժողովուրդի հանդէպ մարդկութեան ունեցած բարոյական պարտաւորութիւնն ու թուրքիոյ պատասխանատուութիւնը յիշեցնող հետեւեալ հեռագիր յղեց Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ասկէ ետք՝ ՄԱԿ) ընդհանուր քարտուղար Ու թանին, Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի, Հնդկաստանի նախագահներուն, Անգլիոյ, Իտալիոյ, Գերմանիոյ վարչապետներուն, որ

¹ ՀՀԴ հիմնուած էր Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան խորհրդարանին կողմէ, 1918-ին: 1920ին, Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրուելէն երկու ամիս ետք, Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարար Համօ Օհանջանեան, Ազգային Պատուիրակութեան (ասկէ ետք՝ ԱՊ) նախագահ Պօղոս Նուպարին գրած էր 28 Հոկտեմբեր 1920ի թուակիր նամակով կը տեղեկացնէ հետեւեալը. «Սեւրի դաշնագրի ստորագրուելէն վերջ բոլոր պատուիրակութիւնները կը կորսնցնեն իրենց գոյութեան իրաւունքը: Հայկական կառավարութիւնը իբրեւ միացեալ Հայաստանը ներկայացնող միակ օրինաւոր մարմին իր դիւանագիտական ներկայացուցիչների միջոցաւ կը իսկի Սեւրի Դաշնագրի գործադրման վրայ եւ կը պաշտպանէ բովանդակ հայութեան շահերը» (Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան, խմբ. Ա. Մադոյեան, Գիրք Ե, Երեւան, 1999, էջ 915): Այդպէս չեղաւ սակայն: Երկու ամիս ետք, երբ Հայաստան խորհրդայնացաւ, Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ ՀՀԴ-ն 1921-1923 տարիներուն շարունակեցին գործել եւ հայկական իրաւունքները պաշտպանել Լոնտոնի խորհրդածողովէն մինչեւ Լոզանի Դաշնագիր (Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 337-410): Լոզանի խորհրդածողովէն ետք, նկատի ունենալով որ այլևս Հայկական Հարցի գծով ընելիք չէր մնացած, ԱՊ-ը ինքնալուծարք յայտարարեց 30 Նոյեմբեր 1924ին, իսկ հայ գաղթականներուն գործերը վարելու համար կազմուեցաւ Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Յանձնախումբը (Կ. Դալլաքեան, Ակնարկներ սփիւռքահայ հասարակական մտքի պատմութեան, Երեւան, 1994, էջ 145):

Դաշնակցութիւնը իր Ժ Ընդհանուր Ժողովին (Դեկտ. 1924 - Փետ. 1925) պաշտօնապէս որդեգրեց ՀՀԴ-ն, և որոշեց զայն պահել այնքան ատեն, որքան քաղաքական պայմանները կը թոյլատրեն (Հ. Յ. Դ. 10րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներու գրքոյկ, ա.թ., ա.տ., էջ 16): 1925էն վաթսուական թուականներու սկիզբ ՀՀԴ-ն կապեր պաշպանեց միջազգային կազմակերպութիւններուն (Ազգերու Դաշնակցութիւն, Բ Սիջազգայնական, ՄԱԿ) եւ Արեւմտեան պետութիւններու հետ՝ անոնց ներկայացնելով հայկական պահանջները:

անոնք զօրավիզ կանգնին Սելի Դաշնագիրով ճանչցուած Հայ Ժողովուրդի իրաւունքներուն:

«Այսօր յիսնամեակն է 1915ին թրքական կառավարութեան կողմէ հայ ժողովուրդին հանդէպ գործադրուած ցեղասպանութեան:

«Մէկ միլիոն հայեր կոտորուեցան, ուրիշ միլիոն մը աքսորուեցան, ցրուեցան աշխարհի չորս ծագերուն զրկուած իրենց հայրենիքէն եւ ինքնավար գոյութեան իրաւունքէն:

«Ցեղասպանութեան դատապարտումը անժամանցելի է:

«Բոլոր մեծ պետութիւնները, ինչպէս նաեւ Թուրքիան, 10 Օգոստոս 1920ին Սելի դաշնագրին տակ իրենց դրած ստորագրութիւններով պաշտօնական յանձնառութիւններ ունին հայ ժողովուրդի հանդէպ:

«Յանուն չորս ու կէս միլիոն հայերու կը խնդրենք ձեր վսեմութենէն եւ ձեր կառավարութենէն, որ բարեհաճիք ձեր ծայնը բարձրացնել, վերահաստատելու համար հայ ժողովուրդի օրինական եւ անջնջելի իրաւունքները»²:

Նոյն առիթով ՀՀԴ-ն պահանջատէր ներկայացաւ նաեւ Խորհրդային Միութենէն: Պատուիրակութիւնը նոյնիսկ հեռագիր յղեց Թուրքիոյ, այն առաջարկով որ Թուրքիա դատապարտէ Հայկական Ցեղասպանութիւնը և այդ ուղղութեամբ առաջին քայլը առնէ ճանչնալով հայութեան իրաւունքը Արեւմտահայաստանի վերաբերմամբ իբրեւ հայ և թուրք ժողովուրդներու միջեւ կայուն խաղաղութեան երաշխիք³: Եղեռնի 50ամեակի առիթով հայ անհատներու և թէ պաշտօնական մարմիններու կողմէ պետութիւններու եւ միջազգային կազմակերպութիւններու յղած դիմումնագիրներուն նման, ՀՀԴ-ի այս դիմումները նոյնպէս մնացին անարձագանգ:

ՀՀԴ ԺԸ Ընդհանուր Ժողովը (1963) որոշեց զօրացնել Հայ դատի քարոզչութիւնը Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հայկական հողերուն ազատագրումին ի նպաստ: Եւ այդ ուղղութեամբ իր աշխատանքները կեդրոնացուց Արեւմտեան Էջլիիրներու քաղաքական եւ պետական շրջանակներու մէջ, յատկապէս Սելի Դաշնագիրը ստորագրած պետութիւններուն մօտ, հայութեան անունով անոնցմէ պահանջելով որ ճանչնան ազատ և անկախ Հայաստան ունենալու հայութեան իրաւունքը: Առ այդ, ՀՀԴ Բիւրօն մշակեց և հայ դատի իր յանձնախումբերուն տրամադրեց հայ դատի քարոզչութիւնը ընդարձակելու մասնաւոր ծրագիր մը, որուն իրականացման համար ալ զօրաշարժի ենթարկուեցան հայ դատի յանձնախումբերը: Նոյն նպատակով Բիւրօն 50ամեակէն ետք պատրաստեց Յուշագիր մը, որ ստորագրուեցաւ ՀՀԴ-ի կողմէ: 1966ի առաջին կիսուն, այդ յուշագիրը

² «Հայ դատի աշխատանքները անցեալ հնգամեակին», Ազդակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ (ասկէ ետք՝ ԱԵԴ), 1970, Ա տարի, թիւ 42, 6 Սեպտեմբեր, էջ 667:

³ Նոյն տեղը, ՀՀԴ-ի յղած հեռագիրը Խորհրդային Միութեան վարչապետ Ա. Կոսիգինին, էջ 668:

մասնավոր պատուիրակություններու կողմէ յանձնուեցաւ պետութիւններու ներկայացուցիչներուն: Այսպէս, նոյն տարուան առաջին ամիսներուն 50ամեակի յուշագիրը ՀՀԴ-ի ներկայացուցիչները յանձնեցին Եթովպիոյ արտաքին քաղաքականութեան պաշտօնատարներուն, ՄԱԿ-ի մէջ Կիպրոսի ներկայացուցիչին, Խորհրդային Միութեան վարչապետ Ա. Կոսիգինին, Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի, Իտալիոյ նախագահներուն, Անգլիոյ և Գերմանիոյ վարչապետներուն եւ Հռոմի Պապին: Ինչպէս նաեւ Աւստրիոյ և Նորվեկիոյ կառավարութեանց արտաքին գործոց նախարարութեան Միջին Արեւելքի գործերու պատասխանատուներուն, Ջուիցերիոյ նախագահին, Ֆիլանտայի և Տանիմարքայի վարչապետներուն, Հոլանտայի թագուհիին, Շուէտի և Յունաստանի կառավարութեանց: Երկու գերապետութիւններու ղեկավարներէն, իւրաքանչիւրին տարբեր բովանդակութեամբ նամակով, ինչպէս նաեւ միւս պետութիւններէն ՀՀԴ-ն խնդրեց, որ անոնք ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Ժողովի օրակարգին վրայ դնեն հայկական հոդային հարցը⁴:

16 Մարտ 1966ին ՀՀԴ-ն 50ամեակի յուշագիրը յանձնեց ՄԱԿ-ին(16), եւ նամակ մը նոյն կազմակերպութեան Ընդհանուր քարտուղար Ու. Թանին, որ ան ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Ժողովի օրակարգին վրայ դնէ Սելրի դաշնագիրով ճանչուած հայկական իրաւունքները: ՄԱԿ-ի յղուած որեւէ յուշագիր, որպէսզի ուշադրութեան արժանանայ, նախ պէտք է որ տեղ գտնէ միջազգային այդ կազմակերպութեան մէկ մարմինի մը, եւ կամ յանձնախումբի (կամ ենթալանձնախումբի) մը օրակարգին վրայ: Այդպէս չէր ՀՀԴ-ի յուշագիրին պարագան: Հետեւաբար, ՄԱԿ-ի շրջագիծին մէջ, և ընդհանրապէս քաղաքական գետնի վրայ, ծանօթ յուշագիրը ուշադրութեան չարժանացաւ: Ու. Թանի վտխարէն անով զբաղեցաւ անոր օգնականը նիւզելանտացի Ռ. Միլըր: Ան Պոսթընի մէջ իրեն ներկայացող ՀՀԴ պատուիրակութեան հաղորդեց, թէ ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Ժողովը օրակարգի միւս կրնայ դարձնել աշխարհի խաղաղութեան հետ կապ ունեցող որեւէ հարց, որ կը ներկայացնեն կազմակերպութեան անդամ երկիրները⁵: Ասիկա կը նշնակէր, թէ ՄԱԿ-ի համար Հայկական Հարցը հրատապ հարցերու շարքին չէր դասուեր: Իսկ հայութիւնը, որ ենթարկուած էր ցեղասպանութեան, որուն հայրենիքին մեծ մասը բռնագրուած էր Թուրքիան, ՄԱԿ-ի կանոնագրութեամբ,

⁴ ՀՀԴ ԺԸ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներու գլխիկ, էջ 35-36, 49, 53: Այդ յուշագիրը առաջին անգամ սփիւռքահայ մամուլի մէջ լոյս տեսած է 14 մայիս 1966ին: Ազդակ օրաթերթ, Պէյրութ, 1966, Խ տարի, թիւ 59, 14 մայիս, էջ 2-4: ԱՇԴ, 1970, Ա տարի, թիւ 43, էջ 683-684: Նոյն, թիւ 42, 13 սեպտեմբեր, էջ 669, 683:

⁵ Ազդակ, 1966, Խ տարի, թիւ 16, 23 մարտ, էջ 1: Պատուիրակութիւնը կը գլխավորեն Անդրանիկ Վարժապետեան եւ Աեդրակ Սինաս (Հայաստանի Հանրապետութեան Նորագոյն Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ (ասկէ ետք՝ ՀՀ ՆՊՊԿԱ) ֆ. 326, 8. 1, գ. 385, ք. 1: Առաջինը ՀՀԴ քիւրոյի անդամ էր, իսկ վերջինը Հայ Դատի Ամերիկայի Կեդրոնական Յանձնախումբի ատենապետը: ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 326, 8. 1, գ. 385, ք. 2:

իրաւունք չունէր իր հարցը ներկայացնելու Միջազգային այդ կազմակերպութենէն ներս: Դայ քաղաքական կուսակցութիւնները իրազեկ էին ՄԱԿ-ի օրէնքով Դայ Դատի աշխատանքներուն առջեւ դրուած այս սահմանափակումին, եւ այդ պատճառով, անհրաժեշտ կը նկատէին գտնել պետութիւն մը, որ աջակցէր հայկաճան պահանջները ՄԱԿ-ին հասցնելու գործին: Այս գծով, անոնք մեծ պետութիւններու կողքին նկատի կ'ունենային յատկապէս ՄԱԿ-ի անդամ փոքր պետութիւնները⁶:

ԴԴԴ-ի յուշագիրը ուշադրութեան չարժանացաւ ոչ մէկ պետութեան կողմէ, բացի Թուրքիայէն, որ անմիջական եւ նկատառելի հակազդեցութիւն ցոյց տուաւ: Յուշագիրը ՄԱԿ-ի միջոցով հասած էր Թուրքիա: Ի դէպ, հակադարձելու համար Սփիւռքի տարած Դայ Դատի աշխատանքներուն, Թուրքիա Եղեռնի 50ամեակէն սկսած ոչ միայն աշխուժացուց հայկական ցեղասպանութիւնը ուրանալու և հերքելու իր քաղաքականութիւնը, այլեւ, դիւանագիտական եւ գործնական գետնի վրայ յարձակողականի անցաւ հայկական գաղութներուն դէմ, օգտագործելով իր պետական լծակները: ՄԱԿ-ին յուշագիր յանձնելու առիթով, Թուրքիոյ հանրային կարծիքին ու պետական շրջանակներուն մտահոգութեան թարգմանը հանդիսացաւ թրքական մամուլը խեղաթիւրելով պատմական դէպքերն ու ժամանակակից իրողութիւնները: ԴԴԴ-ի ՄԱԿ-ին յուշագիր յանձնելէն քանի մը օր ետք, թրքական «Ենի Իսթանպուլ» օրաթերթը 19 Մարտ իր թիւին մէջ գրեց. «Ռուսերու լուծին տակ գտնուող հայերն ալ անկախութիւն կ'ուզեն», իսկ 22 մարտ իր թիւին մէջ ՄԱԿ-ին հայկական յուշագիր յանձնելը նկատեց «Ռուսիոյ հայերուն ցնորական ընթացք»: Մինչդէռ նոյն ամսուն Մոսկուա հանդիսաւորապէս կը նշէր Մոսկուայի Դաշնագրին (Մարտ 1921) տարեդարձը, վերամրագրելով Թուրքիայէն ոչ մէկ հողային պահանջ ունենալու իր քաղաքականութիւնը: Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնն իր գործավարութեան բանբերին Օքթա Իշէնի բերնով սպառնաց՝ «Ամէն ոք իր ուզած խնդրին մաշին կրնայ դիմել Ու Թանի: Անոնց պէտք եղած ատենը պէտք եղած պատասխանը կարելի է տալ»: «Ատալաթ» կուսակցութեան օրուան փոխնախագահ Օսման Թուրան նոյն առիթով յայտարարեց՝ «Թուրքիոյ մէջ Դայկական հարց մը գոյութիւն չունի այլեւս»: Թրքական մամուլը եւ պետական դէմքերն իրենց յայտարարութիւններուն ատեն օրինակ կ'ունենային նոյն առիթով Թուրքիոյ նախագահ Իսմէթ Ինիլիկի այն յայտարարութիւնը, թէ՝ «Թուրքիա հասած է եղեռնական վտանգի մը դուռը»⁷:

⁶ Գ. Ահարոնեան, Խոհեր Յիսնամեակի աւարտին, Պէյրութ, 1966, էջ 214: Ժ Նայիրի, Դնչակեան Կուսակցութիւնը եւ Դայկական Դողային դատը, 11րդ Դամագումարի որոշումներու ուղիով, Պէյրութ, 1968, էջ 22: ԴԴԴ ԺԸ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներու գրքոյկ, էջ 53:

⁷ ԴԴ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 326, Տ. 1, Գ. 385, ք. 2: Ազդակ, 1966, Խ տարի, թիւ 17, 24 մարտ, էջ 1: Նոյն, թիւ 19, 26 Մարտ, էջ 1: Նոյն, թիւ 18, 25 Մարտ, էջ 1:

ՀՀԴ-ի կողմէ ՄԱԿին յուշագիր յանձնելը սփիւռքահայ քաղաքական կեանքին մէջ ընդունուեցաւ հակասական տրամադրութիւններով: Դաշնակցական մամուլը, առիթը նկատելով քաղաքական կարեւոր *աքտ*, ողջունեց այն, իսկ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան մամուլը վերապահութեամբ անդրադարձաւ այդ առթիւ: Այս վերջին երկու կուսակցութիւնները տակաւին քսանական թուականներուն, Լոզանի խորհրդածողովէն ետք, այլեւս անհիմաստ կը գտնէին ՀՀԴ-ի գոյութիւնն ու գործունէութիւնը: Ռամկավար Կուսակցութիւնը ՀՀԴ-ի անունով Դաշնակցութեան ներկայացուցած անկախ Հայաստանի պահանջը կը նկատէր անիրատես, անգործնական եւ անտրամաբանական, այն հիմնաւորումով, որ ատիկա կրնար խնդրոյ առարկայ դարձնել Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին անվտանգութիւնը, որովհետեւ նման պահանջ կենթադրէր միաժամանակ պայջար մղել Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Սիւրբան դէմ՝ ինչ որ վեր էր հայութեան ուժերէն: Իսկ Հնչակեան կուսակցութեան տեսակէտին համաձայն, ՀՀԴ-ն իրաւական առումով չէր կրնար ներկայացնել Հայութիւնն ու Հայաստանը: Կուսակցութիւնը այդ իրաւունքը կը վերապահէր Հայաստանի իշխանութեան: Այս տեսակէտին համաձայն էր նաեւ Ռամկավար ազատական կուսակցութիւնը: Այս կուսակցութիւնները կ'առաջարկէին կազմակերպել համագաղութային համագումար մը, եւ անկէ թխելիք կեդրոնական մարմինին վստահիլ Արեւմտահայաստանի հարցին հետապնդումը⁸:

Այս երկու կուսակցութիւնները իրաւացի էին, ինչ կը վերաբերի ՀՀԴ անունով հանդէս եկող մարմինի գոյութեան: Փաստօրէն, Սփիւռքի մէջ մարմինը մը կը գործէր Հայաստանի Հանրապետութեան անունով, սակայն զայն չէր, որ կը ներկայացնէր: Ամէն պարագայի, Եղեռնի 50ամեակին հետ, հայ քաղաքական հոսանքներու մօտ Սեւրի Դաշնագիրը կրկին անգամ միջազգային քաղաքականութեան սեղանի վրայ բերելու ընկալուած մօտեցումը սկսած էր հող շահիլ: Փաստօրէն, Թուրքիոյ բռնագրաւած Արեւմտահայաստանը իրաւական տեսակէտէն կարելի էր պահանջել միայն այդ դաշնագրին հիման վրայ: Դաշնագիր, որուն 88րդ յօդուածով Թուրքիա եւ Դաշնակից պետութիւնները Հայաստանը ճանչցան ազատ ու անկախ պետութիւն⁹: Ասկէ անկախ, պէտք է նաեւ նշել, որ ՀՀԴ-ի յուշագիրով ազատ անկախ Հայաստանի պահանջը Դաշնակցութեան հայ դատի տակաւին ոչ բիւրեղացած ռազմավարութեան հարցէն կը թխէր: Դաշնակցութիւնը այդ պահանջը արտաքին քաղաքական ճակատի վրայ արծարծեց մինչեւ 1970 եւ անկէ

⁸ Գ. Ահարոնեան, նշվ. աշխ., էջ 93, 203-206, 215, 255: Ժ. Նաիրի, նշվ. աշխ., էջ 21-22: Հ. Գանգրումի, Յանուն հայրենիքի. 1887-1987, Պէյրութ, 1990, էջ 165:

⁹ Գ. Լազեան, Հայաստան և Հայ դատը (Հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լուսին տակ), Երեւան, 1991, էջ 211:

ետք դադրեցաւ զայն հետապնդելէ և բացառապէս իր աշխատանքները կեդրոնացուց Չայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչցնել տալու հարցին վրայ: Այսպիսով, այդ փոփոխութիւնը պայմանաւորուած էր կուսակցութեան Չայ դատի ռազմավարութեան հարցին բիւրեւացումով, եւ մանաւանդ, Չայաստանի իշխանութիւն-Դաշնակցութիւն պաշտօնական կապի հաստատումով Սփիւռքի եւ Չայաստանի միջեւ հայ դատի շուրջ աստիճանաբար քաղաքական համախոհութեան հասնելու առաջադրութեամբ:

Չայաստանի կառավարութիւնը, նախքան ԶԳՊ-ը կցրուէ 50ամակի յուշագիրը, ծանօթ էր Դաշնակցութեան ԺԸ Ընդհանուր Ժողովի (1963) որոշումով որդեգրուած քաղաքական ուղեգիծի հիմնական ուղղութիւններուն Ֆրանսայի մէջ Խորհրդային Միութեան դեսպանութեան առաջին քարտուղար Լ. Սանասերեանի միջոցով: Ըստ այդ, Դաշնակցութիւնը Չայաստանի դէմ պայքար չի մղեր եւ Սփիւռքի մէջ անոր հայ դատի աշխատանքները նպատակ ունին պահպանելու Սփիւռքի ազգային ինքնութիւնը ու նաեւ, հայ ժողովուրդի իրաւունքները, եւ որ Դաշնակցութիւնը պատրաստակամ է Չայաստանի իշխանութեան հետ համագործակցելու հայ դատի խնդիրներուն շուրջ: Աւելի ուշագրաւը Չայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան ուղղակի հետաքրքրութիւնն էր ԶԳՊ-ի 50ամեակի յուշագիրով: Այդ ուղղութեամբ անկա պաշտօնապէս տեղեկութիւններ կ'ուզէր Մոսկուայի միջոցով Միացեալ Նահանգներու մէջ Խորհրդային Միութեան դեսպանատունէն եւ ՄԱԿ-ի մօտ Մոսկուայի ներկայացուցիչէն: Այս վերջինս, Չայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան տեղեակ պահեց, որ Յուշագիրին հեղինակը Դաշնակցութիւնն է, եւ թէ Չայկական հարցի լուծման համար կ'առաջարկէ ՄԱԿ-ի հովանաւորութեան տակ ստեղծել «պուֆերային պետութիւն» մը¹⁰:

Վաթսունական թուականներու երկրորդ կիսուն ԶԳՊ-ի համար Չայ դատի քարոզչութեան առիթ հանդիսացան միջազգային կարգ մը խորհրդածողովներ: 1966 Մայիսին Աթոքիւմի մէջ գումարուեցաւ Ընկերվար Միջազգայնականի համագումարը: ԶԳՊ-ի ներկայացուցիչներ կապ հաստատեցին ընկերվար անձնաւորութիւններու հետ, եւ անոնց յանձնեցին 50ամեակի յուշագիրը: Նոյն տարուան Նոյեմբերին Եթովպիոյ մայրաքաղաք Ատիս Ապապայի մէջ գումարուած ասիական ազգերու մէկ համաժողովին 50ամեակի յուշագիրը յանձնեցին ժողովին մասնակից

¹⁰ ԶԳ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 326, Ց. 1, գ. 379, ք. 7; գ. 385, ք. 1:

երկիրներու պատուիրակութեանց¹¹: 1967-1968 տարիներուն ՀՀԴ-ն շարունակեց իր աշխատանքները ՄԱԿ-ի շրջագիծին մէջ զօրակցելով ցեղասպանութիւնը գործադրողները դատելու համար միջազգային ատեան մը հիմնելու, եւ «նախապարծակում» բառը սահմանելու ՄԱԿ-ի աշխատանքներուն: ՄԱԿ-ը 1968ը յայտարարեց մարդկային իրաւանց եւ Հիմնական Ազատութեանց Սիջազգային Տարի, Սարդկային իրաւանց Տիեզերական յայտարարութեան (1948) քսաներորդ տարեդարձին առիթով: ՀՀԴ-ն հայ ազգի անունով կոչ մը յղեց այդ հարցին մասին Թեհրանի մէջ գումարուած համաժողովին, որպէսզի անոր մասնակից պետութիւնները դատապարտեն Թուրքիոյ գործադրած Հայկական Ցեղասպանութիւնը:

1970ին ՀՀԴ-ն կարելոր մասնակցութիւն ունեցաւ Ուրուկուէյի խորհրդարանին կողմէ Սելրի դաշնագիրին 50ամեակին առիթով հայանպաստ բանաձեւի որդեգրման աշխատանքներուն մէջ՝ ցամաքամասի Հայ Դատի յանձնախումբերուն հետ միասին¹²:

ՀՀԴ-ն գործեց մինչեւ 1972 իբրեւ Դաշնակցութեան քաղաքական-յարաբերական աշխատանքներն ու արտաքին յարաբերութիւնները վարող մարմին, եւ ապա, Դաշնակցութեան Ի Ընդհանուր Ժողովի (1972) որոշումով, դադրեցաւ գործելէ եւ զայն փոխարինեց Հայ Դատի Կեդրոնական Սարմինը, որ 1972-1977 շարունակեց Հայ դատի աշխատանքներուն հետապնդումը պետութիւններու մօտ և ՄԱԿ-ի շրջագիծին մէջ:

¹¹ ԱՇԴ, 1970, Ա տարի, թիւ 43, 13 սեպտեմբեր, էջ 684: Նոյն տեղը: Այդ համաժողովին մասնակցած երկիրներն են Սարոք, Ալժերիա, Թունուզ, Սուտան, Կամպիւն, Թոնկո, Սիերա Լեոնէ, Լիպիա, Չատ, Նիկերիա, Քամերուն, Կեդրոնական Ափրիկէի Հանրապետութիւն, Քենիա, Շանա, Ուկանտա, Քոնկո Քինշասա, Քոնկո Պրազաիլ, Սոմալի, Սատակասկար, Ջամպիա, Սալի, Սենեկալ, Քոթ Տիվուար: Այս երկիրներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը անկախութեան տիրացած էր վաթսունական թուականներու առաջին կիսուն, երբ ցամաքամասին մէջ վերջ գտաւ անգլիական և ֆրանսական գաղութացումը:

¹² Genocide and Humain Rights. A Global Anthology. ed. Jack Nusan Porter, Lanham, 1982, pp. 144,139,290. Կոչը տես ԱՇԴ, 1970, թիւ 45, 27 սեպտեմբեր, էջ 716: Նոյն, թիւ 48, 18 Հոկտեմբեր, էջ 764: Ը. Թորիկեան, ՀՀ Դաշնակցութիւնը և Հայկական Հարցի միջազգայնացման խնդիրը, Դրօշակ, 1993, ԻԴ տարի, թիւ 3, էջ 33: